



THE RESERVOIRS OF THE MEDIEVAL FORTRESSES OF THE BERD REGION

Tigran Aleksanyan, Artak Hakhverdyan

Institute of Archeology and Ethnography, NAS, Armenia

Abstract

According to the study of preserved monuments, written sources and scientific literature, five medieval fortresses are known in the Berd region: Tavush, Nor-Berd, Matznaberd, Yergevank and Katsaret. As important points of the defense system, they are always mentioned in the sources almost together and in connection with the same historical events. The exact date of the foundation of the fortresses is not known, but according to the medieval sources and archaeological materials, they date back to the 10th-13th centuries, were heavily damaged during the Mongol invasions, and then gradually abandoned. The article is dedicated to the preliminary research of the reservoirs documented in the aforementioned fortresses, their commonalities and features with similar structures, as well as the consideration of a number of related issues. The study is based on the results of the excavations in the Tavush fortress and also the results of our fieldworks carried out in other mentioned fortresses.

Keywords: Berd region, medieval, archaeological excavations, fortress, reservoir, pipeline.

ԲԵՐԴԻ ՏԱՐԱԾԱՃՐՋԱՆԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԱՄՐՈՑՆԵՐԻ ՋՐԱՅՎԱԿԱՔ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԸ

Տիգրան Ալեքսանյան, Արտակ Հախվերդյան

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

Ամփոփագիր

Մեզ հասած հուշարձանների, մատենագիր աղբյուրների և մասնագիտական գրականության ուսումնասիրությունից Բերդի տարածաշրջանում (նախկին Շամշադիի շրջան) հայտնի են միջնադարյան հինգ ամրոցներ՝ Տավուշ, Նոր-Բերդ, Մաձնաբերդ, Երգեվանք և Կաձաբերդ: Դրանք՝ իբրև պաշտպանական համակարգի կարևոր օղակներ, աղբյուրներում հիշատակվում են գրեթե միասին և նույն իրադարձությունների կապակցությամբ: Ամրոցների հիմնադրման ստույգ թվականը հայտնի չէ, սակայն աղբյուրագիտական և հնագիտական կյուրերի քննությամբ՝ դրանք թվագրվում են 10–13-րդ դդ., մեծապես տուժել են մոնղոլական արշավանքների ժամանակ, ապա աստիճանաբար լքվել: Հոդվածը նվիրված է հիշյալ ամրոցներում փաստագրված ջրամբարների նախնական հետազոտությանը, համանման կառուցվածքների հետ ունեցած ընդհանրություններին ու առանձնահատկություններին և հարակից մի շարք հարցերի քննությանը: Ուսումնասիրությունը հիմնված է Տավուշ ամրոցի պեղումների, ինչպես նաև մյուս ամրոցներում մեր կողմից իրականացված դաշտային հետախուզական աշխատանքների արդյունքների վրա:

Հիմնաբառեր. Բերդի տարածաշրջան, միջնադար, հնագիտական պեղումներ, ամրոց, ջրամբար, խողովակաշար:

Ներածություն

Բերդի տարածաշրջանը ներառում է Մեծ Հայքի Ոսիք աշխարհի Տավուշ գավառի մի մասը: Բուն գավառը Ոսիքի ութ գավառներից հինգերորդն էր, զբաղեցնում էր ավելի ընդարձակ տարածք՝ ներառելով նաև ներկայիս Թովուզի շրջանը և Ղազախի շրջանի մի մասը: Ներկայումս շրջանը նույնական է Բերդ խոշորացված համայնքի տարածքի հետ և կոչվում է Բերդի տարածաշրջան՝ շրջկենտրոն Բերդ քաղաքի անունով:

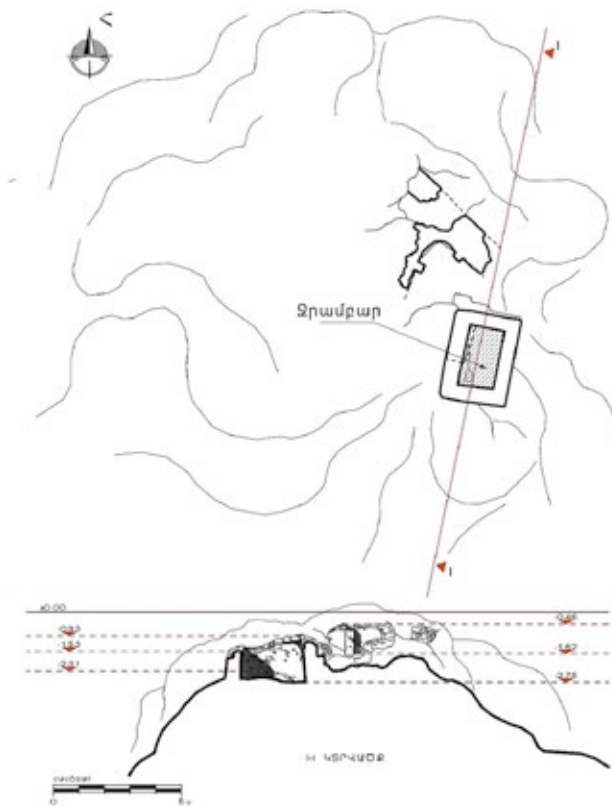
Տարածաշրջանն ընդգրկում է Միափորի լեռնաշղթայից սկիզբ առնող երեք գետերի ավազանները, որոնք հոսում են խոր և անտառապատ ձորերով: Դրանք են Հախում գետը, որը սկիզբ է առնում Միափորի արևմտյան լանջերից, Տավուշը՝ սկիզբ առնելով նույն բարձունքի հյուսիսային լանջերից, և նրա արևելյան մասից իջնող Խնձորուտ գետը:

Միջնադարում ամրոցների կառուցման համար ընտրում էին իշխող և անառիկ ժայռային բարձունքները, որոնց ճնշող մեծամասնությունը գտնվում էր ճանապարհների և ջրային ռեսուրսների (աղբյուր-



Ջրամբար

Նկ.1. Նոր-բերդ. միջնաբերդի ընդհանուր տեսքը արևելքից և ջրամբարը (Source: T. Aleksanyan)



Նկ.2. Ջրամբարի չափագրություն (չափագր.՝ Ա. Հախվերդյանի)

ների) մոտ: Ամրոցները հսկում էին ճանապարհների անվտանգությունը՝ ապահովելով տնտեսության կարևոր բաղադրիչը՝ հանդիսացող առևտուրն ու բեռնափոխադրումները: Միևնույն ժամանակ ճանապարհներն այն հիմնական ուղղություններն էին, որոնցով հակառակորդը ներխուժում էր երկրի խորքը: Եվ պատահական չէ, որ նշյալ ամրոցներից մի քանիսը (Նոր-բերդ, Կածարեթ բերդ, Երգեվանք բերդ) կառուցված են Կուրի աջափնյա տափարակի

և տավուշյան անտառապատ լեռների սահմանագծին: Դրանց հիմնական խնդիրն էր հսկել հյուսիսից սեպածն բացվող լեռնահովիտներն ու դրանցով անցնող ճանապարհները:

Նոր-բերդ

Հուշարձանը գտնվում է Վարազավան-Վազաշեն ավտոճանապարհի աջ կողմում՝ սրացումով ավարտվող ժայռոտ բլրի գագաթին: Հարավային և արևելյան կողմերից ամրոցը պաշտպանված է ուղղաձիգ կտրվող ժայռերով, հյուսիսային մասից բավական դժվարահաս է և մոտենալ կարելի է միայն արևմտյան կողմի բլրալանջով:

Մակար եպիսկոպոսը Նոր-բերդը ներկայացնում է նաև «Ցից քար» անվամբ՝ հետևելով լեռան ժողովրդական անվանաձևին: Ըստ բանահավաքի՝ լեռան գագաթին կառուցվել է դոյակ՝ անհրաժեշտության դեպքում պատելով խոցելի տեղերը: Ամրոցը գուրկ է եղել ջրամատակարարումից և, ըստ հետազոտողի, ջուրը բերել են մերձակա աղբյուրից (Barkhutareants, 1895, 359):

Ներկայումս ամրոցի պարիսպները և այլ կառույցներ չեն պահպանվել: Ամրոցանիստ բլրի միայն հյուսիսային լանջերին են երևում կառույցների և պատերի ավերակներ: Բլրի գագաթին պահպանվել է քարաշեն երկու կառույց: Դրանցից առաջինը ջրամբար է, որը կառուցված է գագաթի արևելյան եզրին: Կառույցը մեծամասամբ պահպանվել է, քանդված է միայն ծածկը: Ջրամբարի թաղակապ ծածկը կառուցված է աղյուսով, պատերը ներսից կրասվաղ են (նկ.1, 2): Նոր-բերդի ջրամբարը ձևով, չափերով և կառուցման սկզբունքով շատ նման է Տավուշ ամրոցում պեղված ջրամբարին:

Տավուշ ամրոց

Հուշարձանը գտնվում է շրջկենտրոն Բերդ քաղաքի հարավարևելյան մասում՝ ժայռոտ բլրի վրա: Տարածաշրջանի միջնադարյան պաշտպանական կառույցների շարքում հուշարձանը լավ պահպանվածներից է: Մինչ օրս հնավայրի տարածքում պահպանվել են միջնաբերդի հյուսիսային պարիսպները, ստորին բերդի պարսպապատերի որոշ հատվածներ, ինչպես նաև արևելյան լանջին կառուցված Ս. Աստվածածին եկեղեցին: Տարածքի նկատմամբ ամրոցն ունի իշխող դիրք և հայտնի է եղել իր անառիկությամբ, ինչի մասին վկայում են նաև գրավոր սկզբնաղբյուրները (Shahnazaryan, 2022, 33-42):

2020–2022թթ. բերդի տարբեր հատվածներում իրականացվել են հնագիտական պեղումներ (Aleksanyan & Badalyan, 2021, 113–127): Դրանց արդյունքում, ի շարս բազմաթիվ հայտնաբերումների, միջնաբերդում բացվել են ջրատար խողովակներ և ջրամբար: Խողովակաշարից հայտնաբերվել է մի հատված, որն անցնում է միջնաբերդի մուտքով և ամրության ու վնասվածքներից զերծ պահելու նպատակով պատվել է քարերով և կրաբետոնով: Կավե խողովակի սկզբնամասում բացվել է շրջանաձև փոքր ավազան, որը հետագա վերակառուցումների ժամանակ լցվել է կրաբետոնով: Ջրամբարը կառուցված է միջնաբերդի գագաթին: Այն իրենից ներկայացնում է ուղղաձիգ կտրված ժայռի հյուսիսային և արևմտյան մասում կառուցված պատերով մի շինություն, որի պատերը կառուցված են կանոնավոր, ներսից՝ կրասվաղ, դրսից՝ դարավանդաձև լայնացումով և գերանների կիրառմամբ՝ ջրի ճնշմանը դիմակայելու նպատակով: Հատակը ևս եղել է կրասվաղ, իսկ որոշ հատվածներում պահպանված կրաբեկորները ենթադրել են տալիս, որ ջրամբարը եղել է թաղածածկ (նկ. 3, 4):

Տեղագիր Մակար եպս. Բարխուդարյանցի փոխանցմամբ՝ ամրոցի ջուրը կավե խողովակներով հասցրել են մինչև ստորին բերդ, իսկ միջնաբերդ հասցրել են ամաններով. «Բերդումս չկայ ջուր, վասն որոյ խորագոյն ականով և խեցեղէն խողովակներով ջուր են բերած ի հնումն Կիլիկուան կոչուած առուակից մինչև ստորին բերդն, որից ամաններով փոխադրուած են վերնաբերդիս ջրաուզաններն» (Barkhutareants, 1895, 358): Ներկա փուլում դժվար է պնդել, որ մեր պեղումներով փաստագրված փողոակները եղել են ամրոցի միջնաբերդը սնուցող խողովակաշարի բաղկացուցիչ հատվածները: Հավանական է նաև, որ հայտնաբերված ջրագիծը լինի միջնաբերդում կառուցված ջրամբարից ստորին բերդ մղվող ջրատարի հատվածը: Ամեն դեպքում, սպառիչ պատասխանի համար անհրաժեշտ են լրացուցիչ հնագիտական ուսումնասիրություններ:

Կածարեթ ամրոց

Ամրոցը գտնվում է Բերդի տարածաշրջանի Տավուշ գյուղի հարավային կողմում՝ երկարաձիգ բլրի ժայռոտ գագաթին: Բլրի ժայռե հիմքը ձգվում է գագաթի ամբողջ մակերեսով՝ արևելքից-արևմուտք ուղղությամբ: Մակայն ամրացված մասը բլրի միայն գագաթն է և զբաղեցնում է մոտ 400մ² տարածք: Հարավից և արևելքից այն պաշտպանված է ուղիղ կտրվող ժայռերով, հյուսիսային կողմից բլրալանջի թեքությունը այն դարձնում է դժվարահաս և մոտենալ հնարավոր է միայն արևմտյան կողմից:

Ամրոցի ուսումնասիրությանն առաջինն անդրադարձել է Մակար եպս. Բարխուդարյանցը՝ հուշարձանը ներկայացնելով իբրև դրյակ: Ըստ նրա՝ դրյակի արևելյան մասում կառուցվել է վիմափոր ջրամբար, որի ջուրը կավե խողովակներով բերել են ամրոցից արևմուտք գտնվող Ճգնավորի աղբյուրից. «Երբեմն - երբեմն ելնում են խողովակներիցս գերեզման փորելու ժամանակ, քանզի մօտ է սուրբ Գէորգ մատուռն և հանգստարանն» (Barkhutareants, 1895, 358):

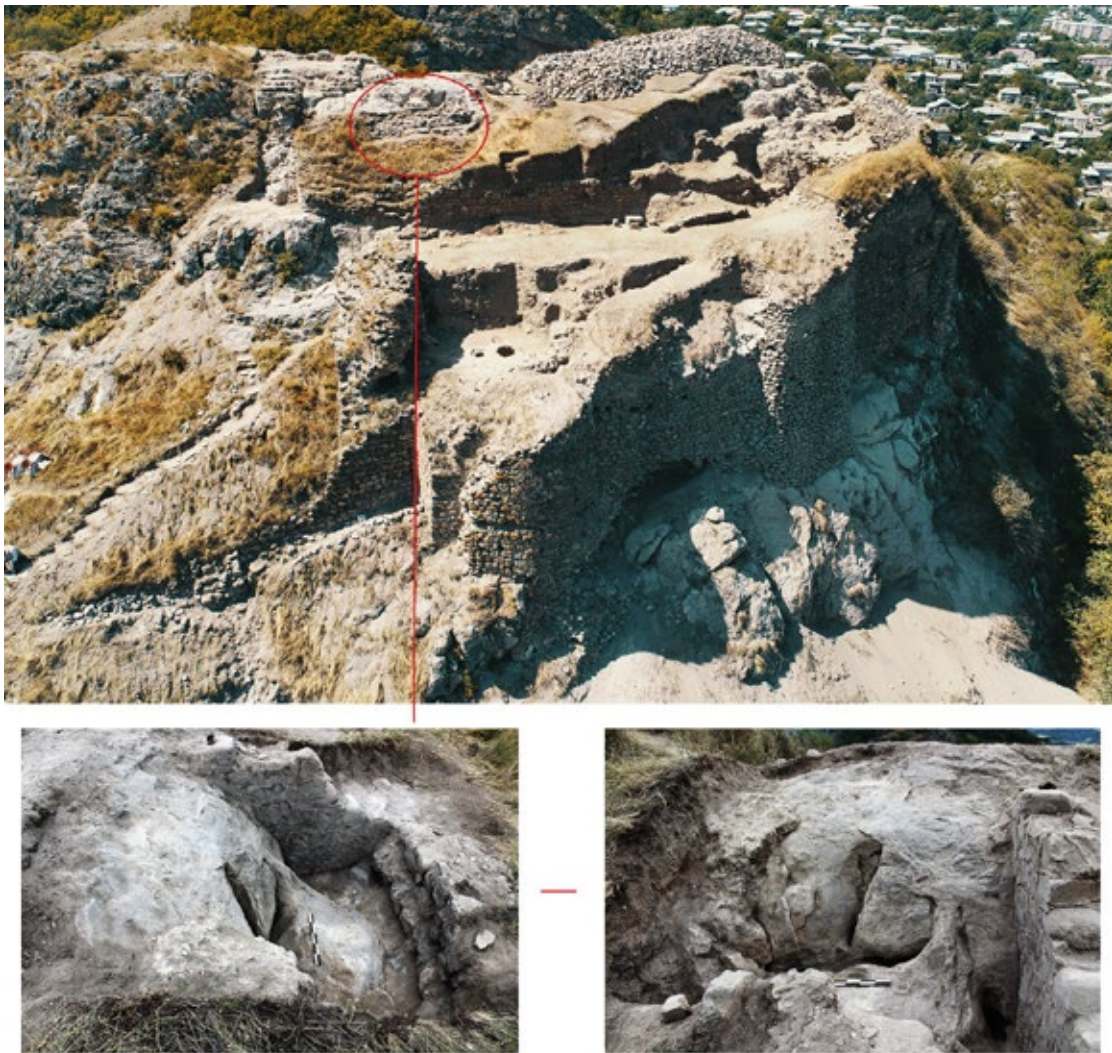
Տեղում կատարած մեր ուսումնասիրությունների արդյունքները հիմնականում կրկնում են Մ. Բարխուդարյանցի նկարագրությունները: Վերոնշյալ ջրամբարը կառուցված է ժայռերի միջև առկա բնական ճեղքվածքի լայնացմամբ, որը հյուսիսային կողմից փակվել է պատով, իսկ ներսից՝ պատվել անջրաթափանց, հաստ կրաշերտով: Այժմ երևում է ջրամբարի բերանի միայն մի հատվածը, մնացած մասը լցված է հողով և առանց պեղումների դժվար է ճշգրիտ ներկայացնել կառույցի իրական չափերն ու շինարարական մանրամասները (նկ. 5, 6):

Երգեվանք ամրոց

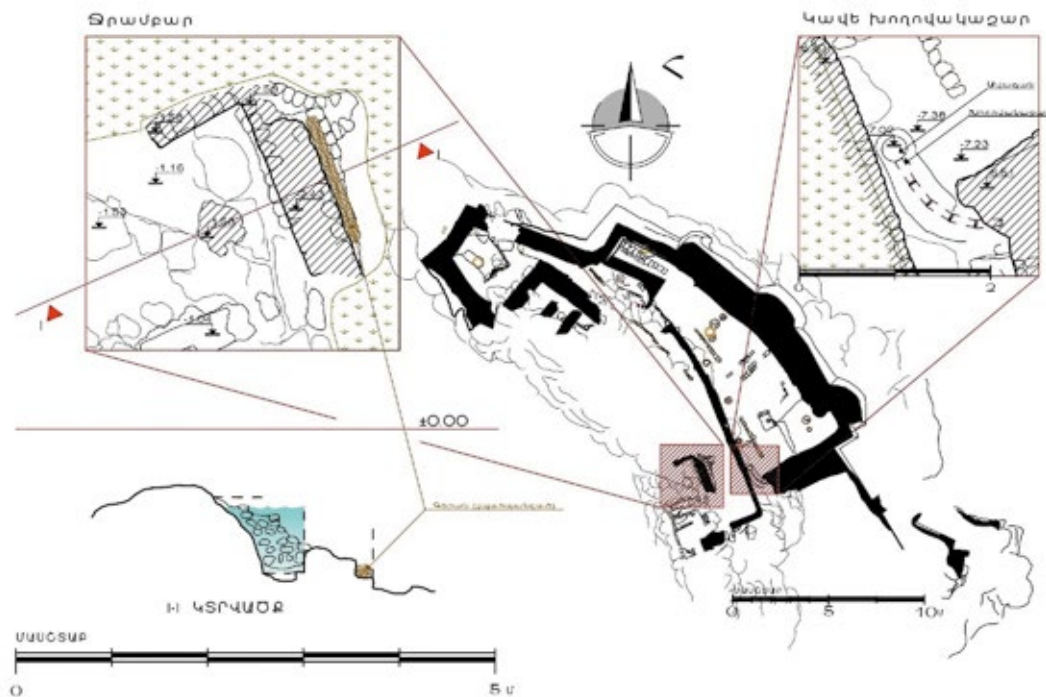
Հուշարձանը գտնվում է Այգեձոր գյուղի արևմտյան կողմում՝ բարձր լեռան արևելյան լանջին: Արևելյան կողմից շրջափակվել է պարսպով, մյուս կողմերից հավելյալ պաշտպանական կառուցվածքներ չկան և ապավինել են բնական անառիկությանը՝ արևմտյան կողմից անմատչելի ժայռեր, հյուսիսային և հարավային կողմերից՝ թեք լեռնալանջեր:

Բերդի տեղադրության և պահպանվածության մասին նկարագրել է Մ. Բարխուդարյանցը: Դրանցում մեզ զբաղեցնող խնդրի տեսանկյունից առավել արժեքավոր են տեղագրի պնդումները, որ Երգեվանքը ջրամատակարարում չի ունեցել, և ջուրը բերել են արևմտյան կողմի ձորի աղբյուրից (Barkhutareants, 1895, 357):

Երգեվանքի ուսումնասիրության նպատակով մեր արշավախմբի դաշտային հետազոտությունները հաստատում են հուշարձանի տեղի և դիրքի վե-



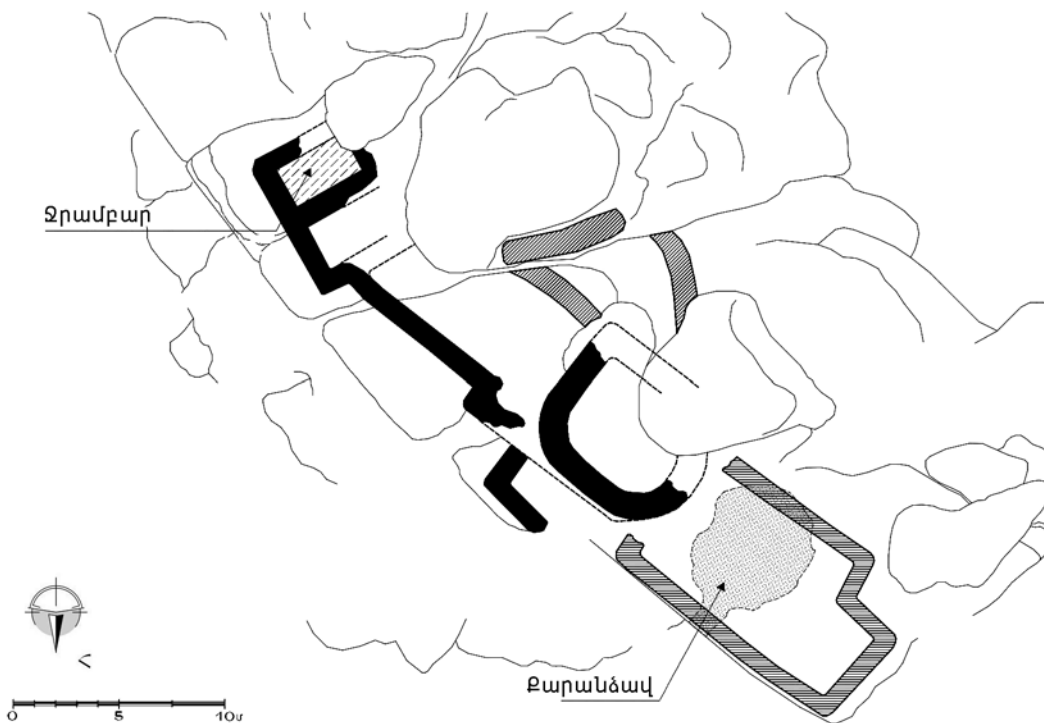
Նկ. 3. Տավոշ ամրոց: Միջնաբերդի ընդհանուր տեսքը հյուսիսից (Source: L. Mkrtchyan) և ջրամբարը (Source: T. Aleksanyan)



Նկ. 4. Ջրամբարի չափազրություն (չափագր.՝ Ա. Հախվերդյանի) (Source: A. Hakhverdyan)



նկ.5. Կածարեթ բերդ: Միջնաբերդի ընդհանուր տեսքը հյուսիսից (Source: L. Mkrtchyan) և ջրամբարը (Source: T. Aleksanyan)



նկ.6. Միջնաբերդի պահպանված շինությունների և ջրամբարի սխեմատիկ չափագրություն (չափագր.՝ Ա. Հախվերդյանի) (Source: A. Hakhverdyan)

րաբերյալ մեզ հայտնի տեղեկությունները: Այժմ ամրոցից գրեթե ոչինչ չի պահպանվել: Տեղում կարելի է տեսնել միայն խոշոր քարերով կառուցված հենապատի մի հատված, իսկ դրանից ներքև՝ ջրամբարը: Ժայռի դիմացի տարածքը որոշակի հարթեցրել են, ապա պատել խոշոր ժայռաքեկորներով: Մյուս հատվածները չեն պահպանվել, սակայն կասկածից վեր է, որ դրանք լրացվել են քարե պատերով և կրաշաղախով (նկ.7, 8): Նախորդ դարի 30-ականներին ամրոցն ուսումնասիրել է Կ. Ղաֆադարյանը, ում փոխանցմամբ՝ հնավայրի տարածքում եղել է երկու ջրամբար (Ghafadaryan, 2007, 222): Դժբախտաբար, այսօր այն չի պահպանվել:

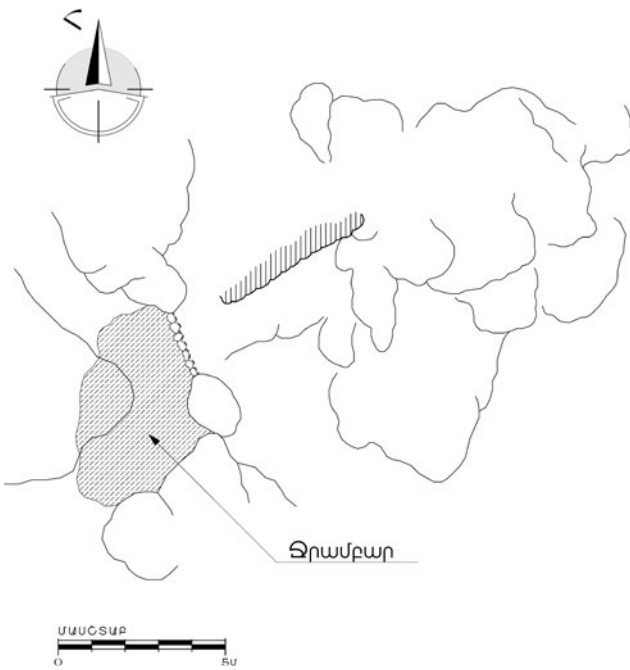
Մածնաբերդ

Ընդունված տեսակետի համաձայն՝ Մածնաբերդը Ադրբեջանի Չովդատ գյուղից (Դաշքեսանի շրջան) հարավ-արևելք գտնվող Մլզնաբերդ ամրոցն էր: Նման կարծիքի համար հիմք են հանդիսացել Մ. Բարխուդարյանցի հաղորդումները, որոնցում հեղինակը Մլզնաբերդ ամրոցը նույնականացրել է Մածնաբերդի հետ և հուշարձանը ներկայացրել Մլզնաբերդ կամ Մածնաբերդ ձևով (Ghafadaryan, 2007, 222): Սակայն բերդի տեղորոշմանը նվիրված վերջին տարիների ուսումնասիրություններից պարզվում է, որ Մածնաբերդը նույնական է Այգե-



Ջրամբար

Նկ. 7. Երգեվանք բերդ: Ամրոցանիստ լեռան արևելյան լանջը և ջրամբարը



Նկ. 8. Ջրամբարի սխեմատիկ չափագրություն (չափագր.՝ Ա. Հախվերդյանի) (Source: A. Hakhverdyan)

ձոր գյուղից 6 կմ հարավ-արևմուտք՝ Ախնջի գետի աջափնյա ժայռի գագաթին կառուցված Աղջկաբերդի (Aleksanyan, 2024, 234-244) հետ: Ամրոցակիր ժայռը երեք կողմերից ողողում են գետի ջրերը, իսկ ժայռի ուղղաձիգ պատերն այն դարձնում են ամբողջովին անառիկ:

Հուշարձանի անդրանիկ հետազոտող Մ. Բարխուդարյանը այն ներկայացնում է որպես դղյակ: Ըստ նրա՝ գագաթի շուրջ տեղ-տեղ պահպանվել են քարուկիր պատերի հետքեր, ջրավազան, իսկ արևելյան ստորոտին՝ մի եկեղեցի և գերեզմանոց (Barkhutareants, 1895, 326-327; Yesayan, 1994, 168):

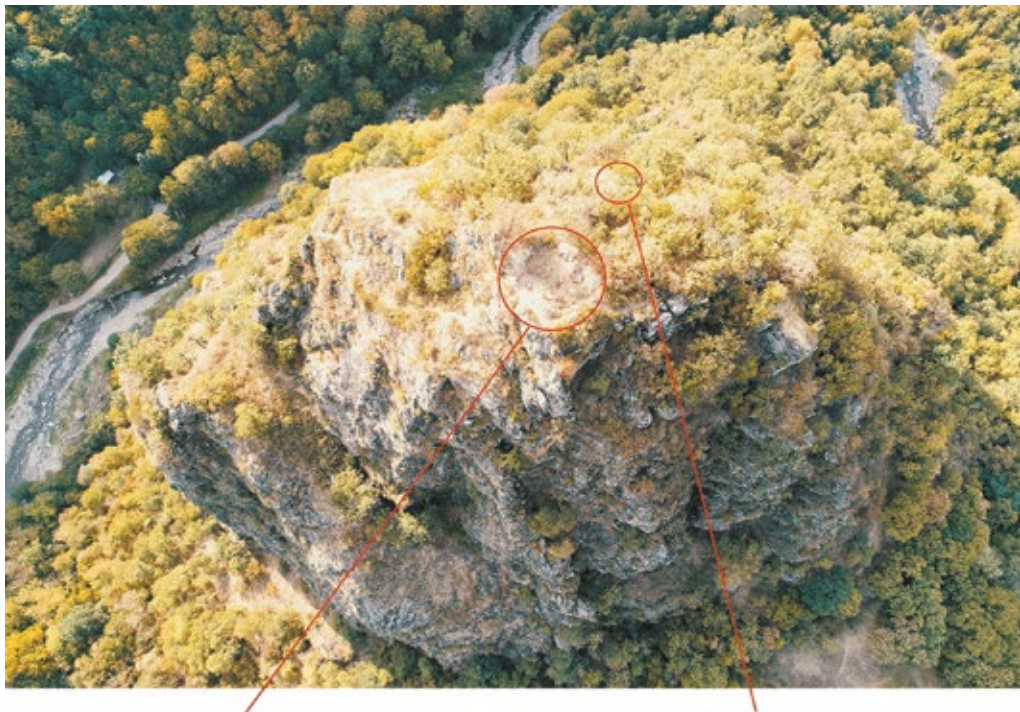
Հուշարձանի տարածքում հետազոտություն-

ներ է կատարել նաև մեր արշավախումբը: Դրանց ընթացքում միջնաբերդից ներքև՝ մուտքից աջ, փաստագրվել է ջրամբարը: Այն կառուցվել է նույն սկզբունքով, ինչպիսին առկա է նաև Երգեվանքում. երեք կողմից շրջափակված է ժայռով, իսկ դիմացի հատվածը փակվել է խոշոր քարերով (նկ. 9, 10): Հիշյալ ջրամբարների կառուցվածքում պատի դեր կատարելուց բացի, ժայռի հարթ մակերեսներն ունեն նաև ջրահավաք նշանակություն, որի մակերեսին թափվող անձրևաջրերը ձագարաձև հավաքվել և ուղղորդվել են ներքև:

Քննարկում

Միջնադարյան ամրոցաշինության մեջ ջրամբարների կառուցումն ուներ առանձնակի կարևորություն: Դրանց անհրաժեշտությունը պայմանավորված էր ոչ միայն առօրյա կենսապահովման, այլև երկարատև պաշարման ժամանակ ջրի անհրաժեշտ պաշարներ ունենալու հանգամանքով: Այդ նպատակին էին ծառայում նաև գաղտնուղիները, որոնք թշնամու շրջափակման ժամանակ, արտաքին աշխարհի հետ կապ հաստատելուց զատ, օգտագործվել են ծածուկ կերպով ջուր բերելու համար: Կառուցվածքային տեսանկյունից՝ միջնադարյան ամրոցներում փաստագրված ջրամբարները երկու տեսակի են՝ փակ և բաց:

Առաջին տեսակի ջրահավաք կառույցներն առավել տարածված էին: Մեծ ամրոցներում դրանք ստորգետնյա են՝ իջեցված դեպի ժայռային հիմք, ունեն թաղակապ կամ կամարների վրա նստող հարթ սալերով ծածկ, իսկ պատերը ներսից պատված են անջրանցիկ կրաշաղախի հաստ շերտով: Նմանօրինակ ջրամբարներ հայտնի են Ամբերդից (Harutyunyan, 1978, 45-48), Բջնիից (Gharibyan & Hakobyan,



Միջնաբերդի շինություն



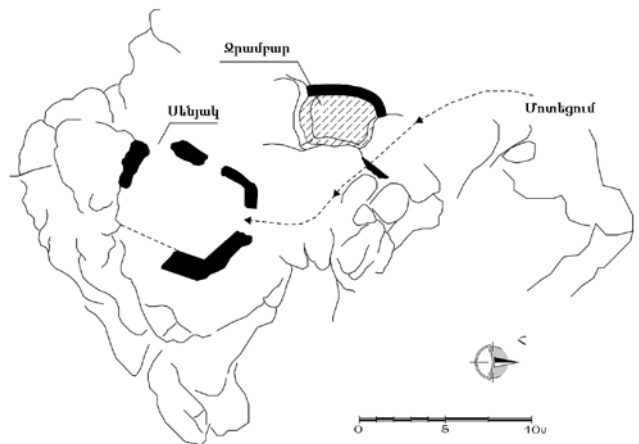
Ջրամբար

նկ.9. Մածնաբերդ: Միջնաբերդի ընդհանուր տեսքը վերևից (Source: L.Mkrtchyan) և պահպանված կառուցվածքները (Source: T.Aleksanyan)

an, 2005, 104), Դաշտադեմի ամրոցից (Babajanyan & Aghayan, 2022, 276), Իջևանի Աշոտ Երկաթ ամրոցից (Yesayan, 1992, 38), ինչպես նաև Արցախի մի շարք հուշարձաններից (Mkrtchyan, 1988, 95, 129): Մեր կողմից քննարկվող հուշարձաններում այս տիպին են պատկանում Նոր-բերդ, Կածարեթ և Տավուշ ամրոցներում փաստագրված ջրամբարները:

Երկրորդ տեսակի ջրամբարները համեմատաբար քիչ են: Նման ջրավազաններ հայտնի են Ախթալայից (Khalpakhchyan, 1972, 148), Ամբերդից (Harutyunyan, 1978, 46-48), Իջևանի շրջանի Աղջկաբերդ ամրոցից (Yesayan, 1992, 33-35), Արցախից (Mkrtchyan, 1988, 25): Բերդի տարածաշրջանի միջնադարյան ամրոցներում նման կառուցվածքով ջրամբարներ առկա են Երգեվանք և Մածնաբերդ ամրոցներում:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ամրոցների ջրամբարներին ջուրը հասնում էր երկու եղանակով՝ կավե խողովակաշարով և անձրևաջրերի կուտակումով: Մեր ունեցած տվյալներից կարելի է ենթադրել, որ ջրահավաքման առաջին տեսա-



նկ.10. Միջնաբերդի պահպանված շինության և ջրամբարի սխեմատիկ չափագրություն (չափագր.՝ Ա. Հախվերդյանի) (Source: A.Hakhverdyan)

կը կիրառելի էր հատկապես փակ ջրամբարների համար, որում ամբարված ջուրը երկար ժամանակ չէր փչանում և պիտանի էր խմելու համար: Հավանաբար մյուս տեսակի ջրամբարներն օգտագործվել են հիմնականում պաշարման ժամանակ: Նման

տեսակետի համար մեզ հիմք են տալիս Երզնկանք և Մաժնաբերդ ամրոցների նախնական հետազոտությունների արդյունքները: Հաշվի առնելով բարդ տեղանքը և ամրոցների տեղակայման բարձր դիրքը՝ դրանց համար ջրատար խողովակ անցկացնելն անհնար էր: Ջրային հիմնական պաշարը ձևավորվել է մթնոլորտային տեղումներից (Changlyan, 2011, 26-27; Khalpakhchyan, 1972, 148): Ամենայն հավանականությամբ, բացօթյա ջրամբարներում կուտակված ջուրը նեխելուց զերծ պահելու նպատակով ջրամբարի պատի վրա արվել է ջրահեռացման անցք (слив), որի միջոցով ավելացած ջուրը դուրս է եկել: Դրա շնորհիվ ջրամբար լցվող անձրևաջրերն անընդհատ թարմացրել են ջրի առկա պաշարները: Ամրոցներում տեղակայված փոքրաթիվ զինվորականների առօրյա կարիքների համար ջուրը բերել են ձեռքով կամ, որ ամենահավանականն է, գրաստներով (Mkrtchyan, 1988, 25): Մեծ ծավալով ջրի կարիք զգացվում էր հատկապես պաշարումների ժամանակ, երբ հիշյալ բերդերում էր պատսպարվում նաև շրջակա գյուղերի բնակչությունը (Harutyunyan, 1978, 46-48):

Ամփոփելով նյութը՝ նշենք, որ ուսումնասիրվող տարածաշրջանի միջնադարյան ամրոցներում պահպանված ջրահավաք կառույցների վերաբերյալ բավարար հնագիտական ուսումնասիրություններ չեն արվել: Խնդրի վերաբերյալ համակողմանի դատողություններ անելու նպատակով անհրաժեշտ են դրանց կառուցվածքային մանրամասների, ծավալների, թվագրության և մի շարք հարակից հարցերին վերաբերող ստույգ տվյալներ, որոնք հնարավոր են հիշյալ հուշարձանների պեղումներով:

Նշումներ և շնորհակալություններ

Հետազոտությունը կատարվել է ԱՄՆ Հայագիտական հետազոտությունների ազգային ասոցիացիայի (NAASR) ֆինանսավորմամբ իրականացված «Բերդի տարածաշրջանի միջնադարյան ամրոցները» ծրագրի շրջանակներում:

Acknowledgements

The work was done in frame of research project “The medieval fortresses of Berd region”, sponsored by The National Association for Armenian Studies and Research.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ REFERENCES

- Aleksanyan, T. A., & Badalyan, H. N. (2021). Previous and current researches of the Tavush fortress. *Armenological Issues*, 2 (23), 113-127 (in Armenian).
- Aleksanyan, T. A., (2024). Observations on the issue of the Matznaberd fortress localization. *Historical-Philological journal*, 1, 234-244 (in Armenian).
- Babajanyan, A. A., & Aghayan, S. H. (2022). The architecture of the medieval castle of Dashtadem. *Herald of Social Sciences*, 2, 268-286 (in Armenian).
- Barkhutareants, M., Bishop. (1895). *Artsakh. Aror* (in Armenian).
- Changlyan, I.A. (2011). *Shamshadin. Historical information. Egea* (in Armenian).
- Garibyan, I. G., & Hakobyan, H.P. (2005). *Bjni Ancient site (preliminary results of Bjni 2003-2004 excavations)*. Hushardzan, 3, 103-118 (in Armenian).
- Ghafadaryan, K. G. (2007). *Archaeological expedition of Shamshadin in 1935. Pages of Armenian medieval culture and history*, 231-307 (in Armenian).
- Hakobyan, T. Kh. (2007). *Historical geography of Armenia. YSU* (in Armenian).
- Harutyunyan, S. V. (1978). *Amberd. Academy of Sciences of Armenian SSR* (in Armenian).
- Khalpakhchyan, O. Kh. (1972). Compositional Features of the Planning of Defensive Structures in Armenia. *Architectural Heritage*, 19, 146-166 (in Russian).
- Matevosyan, R. I. (1982). *Tashir-Dzoraget. Academy of Sciences of Armenian SSR* (in Armenian).
- Mkrtchyan, Sh. M. (1988). *Historical and Architectural Monuments of Nagorno Karabakh. Hayastan* (in Russian).
- Qartashyan, H.S. (1993). *Getakitsk monastery. Hushardzan*, 2, 104-110 (in Armenian).
- Shahnazaryan A. I. (2022). Tavush Fortress. *Armenological Issues*, 1, 33-42 (in Armenian).
- Yesayan, H. S. (1994). Excavations of Taush and Aygedzor fortresses and the issue of glazed tiles. *Herald of Yerevan state University*, 1, 164-171 (in Armenian).
- Yesayan, G.S. (1992). Material culture of the Agstev River basin in the Developed Middle age. YSU (in Russian).

1 Նման տեսակետ է հայտնում նաև Արցախի հուշարձանների երախտավոր Շահեն Մկրտչյանը:

2 Հնագետ Ս. Հարությունյանի դիտարկմամբ՝ բացօթյա ջրամբարներում կուտակված ջուրն օգտագործվել է կենդանիների համար, քանզի բաց ավազաններում ջուրը շուտ էր փչանում: Նման տեսակետի համար առավելապես հիմք է հանդիսացել նրա ղեկավարությամբ Ամբերդում փաստագրված բացօթյա, խոշորածավալ ջրամբարը: